

ЗАПРОШЕННЯ ДО ДИСКУСІЇ

УДК 316.3

СЕРГІЙ ШАВЕЛЬ,

доктор соціологічних наук, професор, завідувач відділу соціології інновацій Інституту соціології НАН Білорусі (Мінськ)

Концептуалізація поняття соціальної сфери в соціології

Анотація

Розглянуто проблему концептуалізації сферного підходу в соціології у зв'язку з актуалізацією ноосферних ідей і розробок. Аналізуються варіанти структурного опису суспільства з можливим використанням сферних категорій.

Ключові слова: *ноосфера, сфера суспільства, соціальна сфера, соціальний інститут, системна диференціація, соціальний порядок*

Потреба в поглибленому розробленні сферного підходу в соціологічній науці пов'язана зі зверненням до ноосферних ідей. Ці ідеї поступово і, сподіваймося, незворотно входять у суспільне життя, кристалізуються в нормативно-ціннісних структурах свідомості, пронизують світогляд, переконання й установки дедалі більшої кількості людей, формуючи в такий спосіб їхні життєві орієнтири й мотиви діяльності. Кардинальна відмінність ноосферних ідей від багатьох інших — політичних, соціальних, культурних тощо — в тому, що вони *ab ovo*, за своєю природою є планетарними, адресованими всьому людству, а відтак, не припускають диверсифікації процесів їх реалізації й приватизації результатів. У цьому їхня велика еволюційна сила, про що напрощуд проникливо писав Теяр де Шарден (1881–1953). “Талан і честь нашого короткого існування полягає в його збігу із перетвореннями ноосфери” [Шарден, 1987: с. 172]. Але в цьому також і складність про-

сування ноосферних ідей у життя, позаяк у розколотому світі окремі держави, блоки, угруповання, транснаціональні компанії, промислово-фінансові групи тощо передовсім переймаються тим, щоби в інтелектуальній царині, в сукупному розумі людства віднайти те, що дає їм бодай короткочасну перевагу над іншими. На цей бік ноосферні мислителі не звертали належної уваги, оскільки були впевнені, що перехід біосоціосфери в новий якісний стан відбудеться еволюційним шляхом, ніби сам по собі. Ноосферна проблематика являє собою окреме предметне поле досліджень, що охоплює екологію, синергетику, економіку й інші напрями (див.: [Никитенко, 2008]). Я відзначаю лише деякі її аспекти застосовно до теми пропонованої статті.

Перші ноосферні уявлення, як вочевиднюється з етимології терміна (від грецьк. *noos* — розум, *sphaira* — сфера), зародилися у Давній Греції як поєднання логічних обґрунтувань раціональності та піфагорейського вчення про гармонію сфер. Т. де Шарден звернув увагу на “зовні банальний факт, в якому, втім, насправді виявляється одна із найфундаментальніших рис космічної структури — округлість Землі” [Шарден, 1987: с. 190], тобто замкнутість та обмеженість життєвого простору планети. Для соціології особливо важливим є один з евристичних моментів, що міститься в такому положенні автора: “Що насправді являє собою хитросплетення наших соціальних рамок, хоч би якими умовними і мінливими вони здавалися, якщо не зусилля поступово вирізнити те, що одного разу має стати структурними законами ноосфери? Якщо тільки штучне, моральне, юридичне зберігає свої життєві зв’язки з потоком, що йде з глибин минулого, то чи не є воно просто гоменізованим природним, фізичним і органічним” [Шарден, 1987: с. 177]. Деякі автори, не уживаючи термін “ноосфера”, розвивали схожі ідеї навіть раніше за Т. де Шардена і В.І.Вернадського. Так, відомий російський софіознавець С.М.Булгаков ще у 1912 році писав: “Природа, досягнувши в людині самосвідомості, здатності працювати над собою, вступає в нову еру свого існування. Господарська праця є вже немов нова сила природи, новий світоутворювальний, космогонічний чинник, принципово відмінний водночас від усіх інших сил природи. Епоха *господарства* є настільки ж характерною і певною епохою в історії землі, а через неї в історії космосу, що можна з цієї точки зору всю космогонію поділити на два періоди: інстинктивний — до появи людини, і свідомий, господарський — після її появи” [Булгаков, 2008: с. 120].

Родоначальник ноосферного вчення В.І.Вернадський 1945 року, напередодні Перемоги над фашизмом писав: “Ми вже вступили у ноосферу”. Однак 44 роки по тому, в 1989-му, один з активних розробників теорії ноосфери академік АН СРСР Н.Н.Мойсеев констатував: “Ми, як і раніше, ще дуже далекі від ноосфери... Цієї доби не тільки еволюція навколишнього світу має піти новим річищем спрямовуваного розвитку, а й людству доведеться якісно змінити власну організацію. А це автоматично вже аж ніяк відбутися не може” [Мойсеев, 1989: с. 6]. Але якщо не автоматично, не стихійно, спонтанно, неумисно, несвідомо тощо, тоді як? Варіант єдиний і очевидний: виходить, свідомо, розумно, раціонально, умисно, цілеспрямовано, конструктивно. При цьому виникає суперечність з відомими засадами ліберального світогляду, зокрема з буцімто вічним і священним принципом

laissez faire — невтручання, що дозволяє процесу (справі, події) розгортатися власним чином. Цей принцип у XVIII столітті висунули фізіократи, але стосувався він радше природних явищ, ніж суспільних, що можна бачити із самоназви даного напрямку, який розглядає працю в землеробстві як головне, якщо не єдине, джерело суспільного багатства. Пізніше це гасло трансформувалося у принцип свободи торгівлі, приватного підприємництва, конкуренції тощо і зрештою — у вимогу невтручання держави в економіку й господарське життя загалом. Звідси популярні в політекономії образи “невидимої руки ринку”, “нічного сторожа” (стосовно ролі держави), “розширеного порядку людської співпраці”, “розсіяного знання” та ін. Гасло *laissez faire* від початку передбачало можливість анархістських і нігілістичних ухилів стосовно держави, а також індивідуалізм у міжособистісних відносинах. У пострадянських суспільствах на зламі 1990-х років саме ці тенденції вільної ринкової економіки виявилися найдоступнішими для сприйняття, особливо серед молодого покоління. Внаслідок цього ноосферні ідеї спрямованого розвитку, керованих змін, соціального порядку тощо стали асоціюватися з етатизмом і априорі відкидатися.

Разом із тим для більшості пострадянських країн вибір стратегічного шляху історичного руху залишається невизначеним. Проблематичність полягає в тому, що, з одного боку, відхід від соціалізму радянського типу визнаний остаточно на політичному рівні й підтриманий громадською думкою, але з іншого боку — значну частину населення шлях у класичний капіталізм, м’яко кажучи, спантеличує, якщо не сказати лякає. Такі побоювання знову загострилися у зв’язку зі світовою фінансово-економічною кризою 2008–2010 років, остаточно подолання якої не проглядається навіть у розвинених країнах. Акоп Назаретян, керівник Центру мегаісторії та системного прогнозування, автор книги “Нелінійне майбутнє”, визнавши, що відомі дотепер катастрофічні прогнози не збувалися, пропонує ще один. “Зараз, — за його словами, — глобальна еволюція вступила в режим безпрецедентного пришвидшення. Серія незалежних розрахунків показує: до середини XXI століття швидкість еволюції сягатиме нескінченності. Отже, на нас очікує грандіозний фазовий перехід, якого ані людство, ані біосфера Землі ще не переживали. За глобальним значенням це зіставне із виникненням життя. Це може бути прорив у нову космічну реальність, а може — кінець планетарної еволюції, обвал, катастрофа, перетворення Землі на “нормальне” космічне тіло на кшталт Місяця чи Марса” (цит. за: [Писаренко, 2013: с. 31]). Зазначу, що попередні катастрофічні прогнози тому й не збувалися, що люди знаходили в собі сили протистояти всіляким природним і соціальним катаклізмам — землетрусам, повеням, епідеміям, війнам, техногенним аваріям, економічним кризам тощо, запобігаючи їхньому критичному рівню.

Можливо, ноосферна парадигма здатна відкрити нові умови для позитивної конвергенції різних моделей розвитку з елімінуванням їхніх вад і недоліків, про що мріяв А.Д.Сахаров. Насторожене ставлення до цієї парадигми, поданої у працях В.І.Вернадського, Т. де Шардена, Е.Леруа, Н.Н.Мойсеєва, В.А.Коптюга, О.І.Субетто, таких пострадянських учених, як білоруський економіст, академік НАН Білорусі П.Г.Никитенко та ін., часто по-

яснюють новизною поняттєво-термінологічного апарату, неясністю емпіричної бази, складністю ідентифікації ноосферних феноменів. Утім, такого роду перешкоди цілком здоланні, і щось подібне вже відбувалося в історії науки, наприклад, при опануванні теорії трудової вартості А.Сміта в економіці або позитивізму О.Конта, і концепції еволюції інститутів Г.Спенсера, теорії соціальної дії М.Вебера і Т.Парсонса — в соціології. Першим кроком до такої роботи може бути розроблення сферного підходу в соціології з експлікацією поняття “сфера суспільства”.

Піфагор (570–500 до н.е.) був першим, хто переніс термін “сфера” із математики в інші царини (філософію, астрономію, музику, естетику) і надав йому ширшого смислу. У геометрії під сферою розуміють фігуру в тривимірному просторі, всі точки якої перебувають на рівній відстані від центру. У вченні Піфагора сфера — це не просто поверхня кулі, а й найбільш досконала, рівноважна і самодостатня з усіх фігур, а головне — така, що представляє семантичну структуру як образ “рівного собі самому звідусіль”. Назвавши уперше Всесвіт Космосом (грецьк. *Kosmos* — порядок, пронизаний мірою, антипод хаосу), давньогрецький філософ висунув ідею гармонії небесних сфер, яку розвинули його учні та послідовники. Під гармонією розуміли архітектоніку космосу, устрій світобудови, “зоряне небо над головою, що сповнює душу захватом” (Кант). Відкриття піфагорійцями кількісних характеристик музичних співвідношень втілювалося в застосуванні такого методу й у космології. Вони вважали, що кожна сфера визначається своїм числом, і сферний рух світил утворює гармонію, “музику сфер”, аналогічну тонам консонітивних інтервалів, здатну зцілювати душу. Безумовно, ідея гармонійної сферної організації світобудови як космосу, а також відповідна термінологія (космос, сфера, гармонія, пропорція, порядок, міра тощо) набула значного поширення у світовій культурі. З одного боку, це дало поштовх власне науковим дослідженням у найрізноманітніших царинах, від астрономії до синергетики, з іншого — містичні елементи піфагореїзму виявилися благодатним ґрунтом для розвитку таких паранаукових напрямів, як езотеризм, теософія, кабала, астрологія тощо. Така подвійність присутня й у фундаментальній парадигмі російського космізму, яскравим представником якого став М.Ф.Федоров (1828–1903). За його вченням, названим ним “активним християнством”, пророцтва апокаліпсиса слід розуміти не як “кінець світу”, а як завершення космізації, тобто гармонізації і натхнення світу через його *обоження* як реалізацію заповідних норм і цінностей у ставленні людини до природи й інтерактивних зв’язків усередині соціуму. Такий перехід, вважав Федоров, вимагатиме відмови від бездумної експлуатації природи на користь її регуляції; опанування космічних процесів, аж до заселення людьми космосу; психофізіологічного вдосконалення організму людини для життя поза земним середовищем існування; формування, точніше регенерації родинної свідомості, що виключає ворожість, “небратство”, “чужість”, агресію та інші аномалії. Завершення космізації здійснюється з божественної волі, яка, втім, діє через єдину соборність людства, що усвідомило необхідні перетворення як перспективу “спільної справи”. Процес гармонізації й одушевлення світу є ніщо інше, як перехід до ноосферного мислення, до іншої якості біосфери і планетарних станів зага-

лом. Зауважмо, що деякі ідеї Федорова, наприклад патрифікації (воскрешення), харчування людини шляхом прямого засвоєння космічної енергії та ін., сприймаються сьогодні як ненаукові, проте саме таким у його час було й уявлення про те, що людина здатна жити не на землі, а в космічному просторі. Ідея патрифікації має зміцнити, на думку автора, поколінську солідарність, живий зв'язок теперішніх поколінь зі своїми предками. Для цього необхідно здолати несвідомі варварські очікування того, щоби попередники звільнили місце поколінням, котрі вступають в життя. М.Ф.Федоров писав: “У собі людина — у своїй нервовій системі — має зразок регуляції всесвіту” [Федоров, 1997: т. 3, с. 281]. Цю регулятивну здатність “світового розуму” як сукупного інтелекту людства Г.В.Ф.Гегель назвав “хитрістю розуму”, але мав на увазі надособистісну силу, “що змушує діяти для себе пристрасті індивідуумів” [Гегель, 1935: т. 8, с. 32].

У соціологічній літературі термін “сфера” тривалий час після виникнення й інституціоналізації соціології не вживали взагалі або використовували як збірне поняття. Так, О.Конт, характеризуючи структуру суспільства, говорить про його складові елементи, про трансляцію змін в одній частині суспільства всім іншим. Виокремлені ним наукові дисципліни мають вивчати певні “фрагменти” світобудови і тільки соціологія — цілісність як системну єдність. Г.Зимель під структурними утвореннями цілісності розуміє окремі сфери громадського життя: політику, економіку, правосуддя та інші. Е.Дюркгайм пов'язує структуру із видами солідарності. Механічній солідарності архаїчних суспільств відповідає сегментарний тип морфології: форми та внутрішнього устрою цілісності. Сегменти являють собою внутрішньо однорідні утворення, що виникають спершу на кланових, а потім на територіальних засадах. За органічної солідарності індустріальних суспільств виникає і стає домінантним організований тип морфології, коли місто зливається з ринком, і вихідними структурними одиницями стають такі форми організації, як поселенські, торгові, виробничі, страхові тощо. У цих і низці інших авторів вираз “духовна сфера суспільства” набуває збірного смислу.

У марксисті намічена інша лінії диференціації суспільства, викладена у відомому положенні Маркса про те, що “спосіб виробництва зумовлює соціальні, політичні і духовні процеси життя взагалі” [Маркс, Енгельс, 1959: т. 13, с. 7]. Ця теза розглядалася як методологічний засновок для виокремлення різних сфер суспільства і категоризації самого терміна “сфера громадського життя”. Характерно, що розробки в цьому напрямі здійснювалися головним чином вітчизняними вченими — філософами, соціологами, економістами, юристами. І для цього були не тільки теоретико-методологічні, а й практичні підстави, на яких варто коротко спинитися.

По-перше, в радянському суспільстві зберігалися й у певних випадках нагромаджувалися диспропорції в умовах повсякденного життєзабезпечення і відповідних трансфертів у площині загальносоюзного державного бюджету і бюджетів громадських організацій — профспілок, творчих спілок та інших, а також взаємодій між містом і селом, республіками, регіонами, галузями народного господарства. Диспропорції стосувалися не тільки зарплати і житла, а й медичних послуг, охорони здоров'я, житлово-комунального

господарства, пасажирського транспорту, культурно-освітніх установ, дитячих садків і ясел, спортивних споруд, соціального забезпечення загалом.

По-друге, промислові підприємства мали створювати й підтримувати соціальну інфраструктуру життєзабезпечення своїх працівників — усе те, що узагальнено називали “соціалкою”. Наприклад, Мінський автозавод мав на своєму балансі великий житловий масив із відповідними комунальними, ремонтними та будівельними службами, Палац культури з десятками гуртків і секцій, стадіон, басейн, комплекс гуртожитків, готелі, поліклініку, два будинки відпочинку, дитячий оздоровчий табір, лазню, пральню, автобусний парк для робітників із приміських районів і багато іншого, аж до підсобних сільських господарств. Чи можна всі ці види послуг віднести, використовуючи сучасну термінологію, до “соціального пакета”, що надається підприємством працівникові на додаток до заробітної плати? На перший погляд відповідь має бути позитивною. Усе це працювало на імідж підприємства, сприяло залученню і закріпленню кадрів, однак усі ці соціальні послуги фінансувалися з прибутку, що знижувало ефективність виробництва. Крім того, на таких підприємствах, як МАЗ, зазвичай була власна навчальна база: курси пришвидшеної підготовки і перепідготовки робочих кадрів, професійні училища, технікуми, навіть філії ВНЗ. У цьому виражалася певна тенденція до автаркії у сфері соціального забезпечення, до утворення прихованого бартеру з послуг, деформування фінансових відносин, що зрештою спотворювало уявлення про вартість праці й заробітну плату. Не вдаючись у деталі, зазначу, що таку “соціалку” могли дозволити собі лише великі, високорентабельні підприємства; малим і середнім це було недоступно. Відтак виникали додаткові чинники диференціації, що не вкладаються в загальну стратегію “подолання класових відмінностей”, “зближення” міста і села, професійних груп.

“Соціальна інфраструктура і соціальні фонди підприємств, — за словами А.К. Сулімової, — що мали масштабний характер за радянських часів, виявилися неприйнятними за ринкових умов через величезні втрати. Тому сталося масове “скидання” соціальної інфраструктури, відомчого житла на місцеві бюджети, які в Росії одразу стали повсюдно дефіцитними. Виник некерований рух у бік комерціалізації основних соціальних послуг, тобто стихійне перекидання фінансового навантаження на доходи населення, як правило, без огляду на зростання диференціації його доходів, соціальної значимості рівного доступу до основних соціальних послуг” (цит. за: [Соціальна політика, 2002: с. 75]). Одне слово, соціальна політика, попри низку досягнень, високо оцінюваних населенням, таких як суцільна гарантована зайнятість, пенсійне забезпечення, в тому числі колгоспників від 1965 року, безкоштовність освіти, медицини, спортивних і дозвіллевих установ, дотування дитячих товарів, послуг ЖКГ тощо, виявилася розбалансованою, несистемною, а отже, слабкою, незважаючи на щорічне зростання бюджетних витрат за цими статтями. Здійснені в той час дослідження виявили два головні недоліки соціальної політики: а) технократичні підходи до соціальних проблем; б) залишкове фінансування розвитку соціальної сфери.

По-третє, у 1970-ті роки в країні виник рух під назвою “Соціальне планування”. Він зародився на промислових підприємствах. Так, у Мінську

“перші плани соціального розвитку були розроблені в колективах тракторних, автомобільних, електротехнічних, годинникового заводів та інших підприємств” (див.: [Лукашевич, Лагута и др., 1978: с. 3]). Уперше планування соціально-економічного розвитку спиралося не тільки на статистичні дані, а й на широкі соціологічні дослідження, що виявляли інтереси й очікування населення, міру задоволеності різними видами обслуговування, оцінки людьми доступності соціальних благ, поінформованості про наявність їх, а також зауваження і пропозиції респондентів. План міста Мінська був відзначений Золотою медаллю ВДНГ, нагородних знаків удостоїлися і соціологи Г.П.Давидюк, Н.Г.Юркевич, С.А.Шавель та ін. Смісл соціального планування полягав у тому, щоби більш адресно спрямувати бюджетні та позабюджетні кошти на розв’язання соціальних проблем; виявляти й ефективніше використовувати резерви людського і соціального капіталу; скоординувати в масштабах району, міста плани окремих підприємств і сконцентрувати їхні зусилля на розвитку спільної для всіх жителів інфраструктури. У Мінську чимало соціальних проблем у той час зумовлювалися різким збільшенням чисельності населення: від 1960-го до 1975 року більш як удвічі — від 556,1 до 1169,0 тис. осіб. При цьому співвідношення між групою з обслуговування і містотвірною групою (промислово-виробничою) зберігалось на попередньому рівні і становило 25,2%, і лише на початку 1980 року намітилося зростання до 28% [Лукашевич, Лагута и др., 1978: с. 5]. Для порівняння зазначу, що, приміром, у Тбілісі це співвідношення дорівнювало приблизно 50%. До речі, після розпаду СРСР у Грузії виникли серйозні проблеми в зв’язку із недостатнім розвитком виробничих галузей, що поряд з іншими чинниками підштовхнуло політичне керівництво країни — Гамсахурдіа, Саакашвілі — до ірраціональних дій.

Таким чином, на порядок денний вийшло теоретичне обґрунтування соціальної політики як єдиного багаторівневого і багатогалузевого комплексу з безпосереднього життєзабезпечення населення, аналогічного таким комплексам, як військово-промисловий, паливно-енергетичний, аграрно-виробничий та інші. Для цього необхідно було передусім провести концептуалізацію, розкрити зміст і структуру того об’єкта, що підлягав регулюванню, тобто соціальної сфери суспільства, її галузей і зворотного впливу їх на економіку. З цього приводу один з активних розробників цієї проблематики В.С.Барулін слушно наголошував: “Каменем спотикання виступає в даному випадку виокремлення сфери соціального життя суспільства” [Марксистско-ленинская теория, 1983: т. 2, с. 50–51]. Справді, труднощі емпіричної ідентифікації соціальної сфери очевидні. Якщо економіка і політика як підсистеми суспільства цілком однозначно презентують себе на емпіричному рівні через особливі типи відносин і відповідні їм інститути, такі як власність в економіці або держава у політиці, а духовне життя — через мову, засоби комунікації, культуру, літературу, мистецтво, через форми суспільної свідомості, то поняття “соціальне” видається невлотимим. Повсякденні соціальні практики — спілкування, співпраця, афіліація, ідентифікація тощо не мають настільки очевидної емпіричної репрезентованості в певних відносинах та інститутах. “Людина, — за влучним спостереженням П.Бергера, — являє собою не *ще* й соціальну істоту (крім біологічної й

індивідуальної. — С.Ш.) — вона соціальна в кожному аспекті свого буття, доступного емпіричному дослідженню” [Бергер, 1995: с. 170]. Образно кажучи, людина несе свою соціальність в усі види діяльності, кола спілкування, місця проживання, в будь-які ситуації, в які вона так чи інакше включена. Таке всепроникнення соціального породжує чималі труднощі при дефініції складних понять, в яких вихідний термін поєднаний із прикметником “соціальне”. Стосовно соціальної сфери труднощі подвоюються, оскільки доводиться категоризувати основний термін “сфера”.

Західні дослідники — філософи, соціологи, економісти та ін. — відмовилися від розроблення сферного підходу і від самого поняття “соціальна сфера”. У практичному плані вони говорять про соціальні програми, проекти і конкретні види соціальних послуг. Наприклад, Ф.Хаєк склав, як він пише, “дуже повчальний список із понад 160-ти іменників, що визначаються прикметником “соціальний” (“суспільний”)” [Хайек, 1992: с. 198], але в цьому списку немає таких термінів, як “сфера”, “нерівність” чи “капітал”. При цьому він запропонував узагалі відмовитися від термінів “суспільство” і “соціальне” і від усіх їхніх похідних. Обґрунтовуючи свої “термінологічні інвективи”, Хаєк зізнався: “Будь-який заклик бути “соціальними” (“суспільними”) є підштовхування нас до ще одного кроку в бік “соціальної справедливості” соціалізму” [Хайек, 1992: с. 203].

Звісно, науковий апарат змінюється; якщо йдуть ті терміни (поняття, категорії), неспроможність яких доведено, місце їх заступають нові, адекватніші (наприклад, у природознавстві термін “кисень” посів місце “флогістона”, “геліоцентризм” — місце “геоцентризму” тощо). Однак одноментне вилучення центрального блоку соціологічних термінів з якихось ненаукових міркувань, як пропонує Хаєк, завдало би непоправної шкоди всій соціогуманітарній науці. Парадоксально, але сам Хаєк отримав Нобелівську премію з економіки 1973 року за “глибокий аналіз взаємозалежності економічних, соціальних та інституціональних явищ”.

Відсутність в соціологічних працях відомих авторів категорії “соціальна сфера”, на мій погляд, знижує їхній евристичний потенціал. Так, теорія структурації Е.Гіденса видається незавершеною, оскільки ані інститути, ані соціальні практики (правила і ресурси як структури) не зведено у певні сталі комплекси, взаємодія між якими забезпечує життєздатність суспільної системи як “країни-держави”.

У працях М.Арчер слід відначити принципово важливий для концептуалізації сферного підходу в соціології аналіз емерджентних властивостей суспільства. Здавалося б, лише у нас затаврована свого часу “емерджентна еволюція” (К.Л.Морган, С.Александр) дала підстави табувати застосування цієї низки термінів. Утім, М.Арчер пише: “Оскільки соціальні теоретичні побоюються “емерджентності”, у нас (тобто в Англії. — С.Ш.), насправді, не так уже й багато конкретних прикладів того, як ставляться до “прикрого факту” (слова Дюркгайма) суспільства” [Арчер, 1994: с. 50]. Це відбувається, за в’їдливим зауваженням автора, через побоювання, “що “редукціонізм” і “реїфікація” — це дороговкази на шляху до пекла”.

Під емерджентними властивостями суспільства слід розуміти, як впливає з етимології (англ. *emergent* — той, що раптово виникає), нові риси,

ознаки, форми і відносини, що з'являються несподівано. Але виникають вони не з порожнечі або “три випадку”, а з уже наявних (латентно до певного часу) соціальних форм. Вони наділені спричиняльною силою, але не як причина в природі, а як здатні зумовлювати подальшу інтеракцію. Арчер полегшує не тільки з близьким за духом реалістом Р.Бхаскаром [Бхаскар, 1991: вып. 1], а й із номіналістом Е.Гіденсом. Так, на її думку, “термін “структурація” віддає волюнтаризмом”, а зведення емерджентності до “слідів пам'яті”, як це робить Гіденс, “являє собою один із прикладів відчайдушної спроби втиснути невлomite соціальне в нібито більш відчутні рамки індивідуального” [Арчер, 1994: с. 54].

Дюркгайм назвав суспільство “прикрим фактом” за онтологічну хи́мерність соціальної реальності, котра, на відміну від природної, не самоодтатня, позаяк цілком визначається, детермінується людською діяльністю. Але чия діяльність, за що і коли відповідальна? Арчер стверджує: “Плутанина у відповідях на ці питання зумовлена надто різким і абсолютно непотрібним логічним переходом від банального положення “нема людей — нема суспільства” до найвищою мірою сумнівного твердження “оце суспільство, бо ці люди — тут” [Арчер, 1994: с. 56]. У цій суперечці багато прикладів звернення до образів, аналогій. Так, Гіденс уподібнює “суспільство” рулону цільнотканої полотна, Бхаскар — скульптурі, Арчер — сукні, що передається у спадщину. Здається, доречніше буде послатися на французького психолога А.П'єрона: “Якби наша планета зазнала катастрофи, в результаті якої в живих залишилися б тільки діти, а доросле населення загинуло, то хоча людський рід і не перервався би, проте історія людства неминуче була би перервана. Машини б не діяли, книжки б залишалися непрочитаними, художні твори втратили би свою естетичну функцію” (цит. за: [Леонтьєв, 1981: с. 423]). Як бачимо, психолог гранично загострив проблему соціальної наступності. Індивіди, в ілюстрації П'єрона, залишилися, але суспільство зникло, історія людства мала б розпочатися знову, ще сутужніше, ніж після біблійного Потопу.

Емерджентність передусім пов'язана із надбанням попередніх поколінь, що зберігається в матеріальних спорудах, у пам'ятках культури тощо. “Стародавнє зілля, — наголошує Арчер, — наділене лікувальними властивостями, лікуватиме і сто років по тому, якщо його рецепт знову виявлять і випробують. У цьому разі знання *активують*, а не здійснюють (це зовсім різні речі). Емерджентні культурні властивості запроваджуються тут як ще одна широка категорія соціального, котра онтологічно не залежить від діяльності людей тут і тепер” [Арчер, 1994: с. 59].

Можна пригадати, що Г.Спенсер (1820–1903) одним із перших запропонував типологію соціальних інститутів, виокремивши такі 6 типів: 1) домашні; 2) церемоніальні; обрядові; 3) політичні; 4) церковні; 5) професійні; 6) промислові. Безумовно, це була серйозна спроба структурного аналізу суспільства, однак методологія, що зводить суспільство до біологічного організму, принаймні за аналогією, внеможливила створення адекватної теорії соціальної структури суспільства. Виокремлені інститути розглядалися самі по собі, інші — що не вкладалися в такого штибу аналогії, наприклад, освітні, наукові, правові, торгові — до аналізу не включалися.

Т.Парсонс для позначення вищого рівня системних утворень використовував термін “соцієтальний”. Так, характеризуючи взаємопроникнення релігійного і світського в західному світі, він зазначає: “Верховний соцієтальний колектив став державою, керованою мирянами” [Парсонс, 2002: с. 586]. Цей термін потребує категоризації, що пов’язано із тим, що багатозначність поняття “суспільство” ускладнює вирізнення різних за змістом класів об’єктів. Наприклад, Ф.Хаєк узагалі заявляв: “Я дав собі обіцянку ніколи не вживати слова “суспільство” (*society*) або “соціальний” (*social*)” [Хайєк, 1992: с. 189]. Але якщо Хаєк при цьому не запропонував жодних нових термінів, то Парсонс, намагаючись уточнити й удосконалити поняттєвий апарат, писав: “Багато соціальних систем, такі як місцева громада, школа, підприємницька фірма й одиниця крєвності, — це не суспільства, а підсистеми суспільства” [Парсонс, 2002: с. 785]. До числа найрозвиненіших у структурному плані суспільств сучасного типу Парсонс відніс Сполучені Штати Америки, Радянський Союз та Японію. Таким чином, під соцієтальним суспільством він розуміє “країну-державу”, що має — поряд із відтворенням населення шляхом народження і географічними кордонами території — високий рівень самодостатності, соціокультурну та громадянську ідентичність, ціннісну єдність, законодавчу систему тощо. Відповідно, соцієтальний порядок характеризує рівень організації такого суспільства як цілісності.

Перше, на що звертає увагу Парсонс, — це “універсальне ототожнення структури вищого колективу із політичною організацією” та об’єднання останньої із правовою системою. “Немає такого суспільства, — пояснює він, — яке б наважилося допустити, щоб якийсь інший нормативний порядок узяв гору над порядком, санкціонованим політично організованим суспільством. Справді, проголошення будь-якого такого альтернативного порядку є революційним актом, і органи, відповідальні за це, мають відповідати за свої дії на правах політичної організації” [Парсонс, 2002: с. 588]. Що стосується ролі революцій у забезпеченні соціального порядку, то Парсонс дотримується лінії Конта, Токвіля, Плєханова, котрі робили ставку на реформи, але не Маркса, який називав революції “локомотивами історії”, і Леніна, який стверджував, що головне питання революції — “перехід державної влади з рук одного до рук іншого класу”. Згідно із Парсонсом, вирішальне значення для створення й підтримання соцієтального порядку мають процеси інституціоналізації та координації взаємодії інститутів.

Під інституціоналізацією можна розуміти перетворення певних суспільних функцій на соціальні інститути із наданням їм відповідного статусу. Зі змістової точки зору інституціоналізація означає легалізацію (узаконування) і легітимацію соціально значимих повсякденних практик, схем відносин, правил поведінки, норм діяльності, символічних систем, спрямованих на підтримання стабільності й підвищення життєздатності соціуму. Якщо легалізація являє собою законодавче оформлення певного інституту, то легітимація є визнанням населенням тих чи інших інститутів і дій, у тому числі правових норм та управлінських рішень, що відповідають очікуванням і перспективам розвитку з точки зору духу законів, моралі, з огляду на потенційні можливості. Моральний аспект тут важливий, оскільки норми

права не можуть охоплювати всіх аспектів життя суспільства й особистості, наприклад такі, як індивідуальне споживання, преференції у міжособистісних стосунках, вибір професії, дозвіллеві заняття тощо. У цих сферах великою є роль громадської думки, хоча сьогодні вона не настільки однозначна і категорична у своїх оцінках, як у традиційному сільському світі.

Парсонс вирізняє чотири типи інститутів: 1) реляційні — що формують самі відносини (ролі, позиції) в соціальній системі; 2) регулятивні — що підтримують баланс інтересів шляхом розподілу винагород, доступу до соціальних благ, ресурсів, інформації тощо; 3) культурні — що визначають сферу експресивних символів, культурних орієнтацій, переконань і “навіть моделей моральної ціннісної орієнтації, коли гра стосується тільки *визнання*, а не включеності в дію”, тобто релігія й ідеологія; 4) інтегративні — що забезпечують стабільність і цілісність системи, реалізацію спільних цілей, “суспільного блага”.

Інститути спрямовують процеси діяльності, створюючи відповідні механізми стимулювання, мотивації й соціального контролю. Зокрема, запроваджуються обмеження інституціонального рівня на ті чи інші дії, здатні порушити соціальний порядок. Так, Парсонс зазначає, що хоча в сучасному американському суспільстві досягнення прибутку санкціоноване як прийнятна мета для індивідів та інших суб'єктів господарської діяльності, однак продаж заради прибутку “деяких морально цензурованих розваг” заборонений, обмежуються “спроби досягнення мети силою чи обманом”, регулюється “виробництво зброї і деяких видів публічних послуг” [Парсонс, 2002: с. 125]. Ясна річ, такі обмеження є, але навряд чи їх можна визнати доволі ефективними.

Особливе значення в парсонсівській моделі соціетального порядку має “чотирифункціональна парадигма”. Суспільство задля свого збереження і розвитку має виконувати деякий мінімум функціональних приписів або імперативів: адаптації, ціледосягнення, збереження (латентності) й інтеграції.

Адаптація є способом взаємодії соціальної системи з навколишнім середовищем, що дає змогу не просто пристосовуватися до її змін, а й опанувати природні ресурси, кліматичні й інші чинники завдяки раціональній організації виробничого потенціалу (розподілу людей, засобів виробництва, знарядь праці тощо). Цей імператив реалізує економіка.

Ціледосягнення передбачає обґрунтування стратегії розвитку: правильну постановку цілей, вибір пріоритетів на підставі, з одного боку, потреб та очікувань людей, з іншого — реальної оцінки можливостей, у тому числі того, наскільки суспільство в змозі здійснити заплановане. Цей функціональний припис входить до компетенції політики, насамперед державних органів, політичних партій та інших організацій.

Підтримання зразка (або латентність) — збереження і трансляція загальносистемних стандартів дії, патернів відносин, символічних кодів соціуму. Термін “латентність” показує, що такі зразки (символи, стандарти) не існують безпосередньо — вони приховані в самій культурі, і несоціалізованому індивідові передусім необхідно зрозуміти і прийняти їхній сим-

волічний зміст. За виконання цього імператива відповідають інститути сім'ї, освіти, ЗМІ та ін.

Інтеграція — означає вимогу координації спільної діяльності, солідарності та співпраці, попри можливі розбіжності інтересів, емоційне напруження або суперечності в механізмах розподілу тих чи інших благ. У релігійному суспільстві інтеграція забезпечується насамперед релігією, у світському — ідеологією й іншими культурними регулятивами, у сучасних змішаних суспільствах — їхніми спільними зусиллями.

Кожна із виокремлених чотирьох підсистем взаємодіє з іншими таким чином, що, використовуючи наявні у неї засоби (капітали), робить певні внески в їхній розвиток і, відповідно, отримує від них те, що необхідно для виконання її функціональних імперативів. Наприклад, економічна підсистема отримує від підсистеми політики цілі та пріоритети, організованість усього громадського життя тощо; від інтегративної підсистеми — лояльність, солідарність, упорядкованість конкурентних претензій, мінімізацію конфліктів, додаткові виробничі ефекти співпраці та колективізму; від підсистеми латентності — готовність людей до економічної діяльності, соціалізованість і вмотивованість індивідів, професіоналізм працівників. Своєю чергою, внесок економіки в інші підсистеми — це не лише матеріальні засоби до життя, а й нові робочі місця, можливості вибору професії, доступ до ресурсів та інформації (нові засоби зв'язку, Інтернет тощо), соціальних благ і послуг, вертикальна мобільність, міграції, умови самореалізації індивіда.

На рівні взаємообмінів між основними сферами суспільства колишні категорії (консистентність орієнтації, узгодження і взаємодоповнення очікувань та ін.) не дають ключа до координованості дій інститутів, тоді як соціетальний порядок потребує еквівалентності обмінів (входів — виходів) між підсистемами. Якщо, приміром, економіка зорієнтована на “виробництво заради виробництва” або на “прибуток за будь-яку ціну”, то процеси обміну порушуються, виникають явища дисбалансу, особистісної демотивації, що негативно позначається на стабільності й усталеності суспільства як цілісної системи.

Іншою передумовою соціетального порядку виступає принцип ієрархії символічних засобів обміну і комунікації: ціннісних зобов'язань, впливу, влади і грошей. За Парсонсом, на вершині ієрархії мають перебувати “ціннісні зобов'язання”, що їх розуміють як “прихильність” і “узагальнену здатність вносити цінності в життя”. У процесах обміну і комунікації ціннісне зобов'язання є “обіговими коштами”, що їх можуть нагромаджувати (подібно до грошей) інститути, партії й окремі особи, які мають моральний авторитет і високий рівень довіри — носії харизми. Парсонс узагалі вважав одним із найважливіших досягнень соціологічної науки веберівський аналіз харизматичного лідерства. Харизматик розширює “банк ціннісних зобов'язань” (кількість прихильників і послідовників) і на цьому ґрунті може реорганізувати всю наявну систему інституціоналізованих цінностей. Як це робили фундатори світових релігій.

На другому місці — “вплив” як символічний засіб соціальних комунікацій та обміну. В його основі соціальна солідарність, що втілюється в ідентифікації за ознаками громадянства, партійності, асоціації тощо. Добровільні об’єднання людей можна розглядати як “банки впливу”, що його лідери можуть використовувати для підвищення своєї репутації, завоювання електоральної більшості.

Далі йдуть такі символічні засоби, як влада і гроші. Ієрархія символічних засобів забезпечує інформаційну регуляцію соціального порядку. Так, підсистема латентності, що продукує ціннісні зобов’язання, інформаційно регулює процеси інтеграції і відповідні їй “банки впливу”. Підсистема інтеграції, своєю чергою, інформаційно регулює підсистему цілепокладання (“банки влади”), а остання — підсистему адаптації, тобто економіку з такими її символічними обіговими коштами, як гроші.

Порушення інформаційного порядку, — коли, наприклад, гроші стають вищими за ціннісні зобов’язання, вплив чи владу, або влада — вищою за ціннісні зобов’язання і вплив (що є вищими у парсонсівській ієрархії), — призводить до дезорганізації суспільства.

Таким чином, Парсонс створив складну розгалужену багаторівневу модель соціального порядку. Важливо брати до уваги те, що це теоретико-аналітична модель, а не просто відображення емпіричної реальності, тобто в ній є певна система координат (поняттєва мережа), що дає змогу ставити і досліджувати конкретні соціальні проблеми. “Я беруся стверджувати, — зазначав Парсонс, — що такий внесок може бути справді емпіричним” [Парсонс, 2002: с. 24]. У цьому зв’язку є не зовсім зрозумілою й обґрунтованою претензія Д.Велша, який стверджує, що Парсонс радше теоретично сформулював, ніж розв’язав проблему соціального порядку, тим паче, що запропонована феноменологами “ігрова модель”, напевно, знімає проблему соціального порядку, бо зводить його до суб’єктивного конструювання світу [Уэлш, 1978: с. 119]. На відміну від Хаєка Парсонс не виключає зі своєї концептуальної схеми ані державу, ані суспільні інститути і не вбачає у ринку суто економічне явище. Він наголошує: “Мовчазний засновок економістів полягає в тому, що неекономічні чинники не можна аналізувати на такому само теоретично спеціалізованому рівні, як рівень економічної теорії” [Парсонс, 2002: с. 57]. Економічна теорія розглядає лишень три із шести виокремлених Парсонсом ринків (ринок ресурсів, ринок праці та ринок норм розподілу) і залишає поза своєю увагою ринок ціннісних зобов’язань, ринок засобів впливу і ринок політичної підтримки. Термін “порядок” уточнюється Парсонсом застосовно до конкретних рівнів аналізу: одиничної дії, інтерактивної діяди, системи дії та соціального суспільства. На соціальному рівні порядок — це не просто деякий стан суспільства, а “бажаний тип соціальної системи”. Ця ідея дає змогу підійти до вивчення соціального порядку з урахуванням уявлень людей про “належне”, їхніх очікувань та оцінок, а відтак, здійснювати компаративний аналіз даного феномену в різних регіонах країни.

Відсутність у моделі Парсонса поняття соціальної сфери почасти компенсується введенням інших термінів. Так, Парсонс уводить поняття “соцієтальна спільнота” (“societal community”), що виникає шляхом інтеграції

всіх підсистем і структур нижчого рівня. Це повертає нас до запропонованого Тьонісом розрізнення громади і суспільства. При цьому в Парсонса не зовсім обґрунтованим є формулювання “фідуціарна підсистема” (цит. за: [Історія теоретичної соціології, 1998: т. 4, с. 211]), що реалізує функцію збереження зразка. Етимологічно термін “фідуції” позначає відношення на засадах презумпції довіри (спільної віри), тому він більше підходить для характеристики міжособистісних контактів у рамках громади, ніж латентних форм культури.

Зрештою, звернімося до Н.Лумана (1927–1998), який у розробленні “Світового суспільства” (“Суспільства суспільств”), особливо у вченні про системну диференціацію, впритул наблизився до сферних уявлень. Так, він виокремлює “різноманітні життєбудови”, такі як економіка, політика, релігія тощо. Відзначу два важливі методологічні засновки, сформульовані Н.Луманом. По-перше, це положення про те, що “всі інші диференціації є наслідком диференціацій системних, тобто можуть бути пояснені останніми” [Луман, 2006: с. 8]. Під іншими він має на увазі такі історичні форми диференціації, як сегментарна, стратифікаційна і функціональна, а також нескінченні відмінності “ролей або смаку, понять або термінів у максимально узагальненому розумінні” [Луман, 2006: с. 8]. При цьому системною диференціацією називають внутрішню диференціацію вже сформованої цілісності, на відміну від вирізнення (віддиференціювання) з нерозмежованого світу. По-друге, Луман наголошує: “Ідеться не про декомпозицію деякого “цілого” на “частини” — ані в поняттєвому сенсі (*divisio*), ані в сенсі реального поділу (*partitio*). Радше *кожна* окрема система (точніше, підсистема. — С.Ш.) відтворює всеосяжну систему, до якої вона належить, через *власне* (специфічне для окремої системи) розрізнення системи і навколишнього світу” [Луман, 2006: с. 9–10]. Як приклад він наводить диференціацію за типом поселень. Історичне становлення міста приносило нове розрізнення, пов’язане з перевагами централізації, завдяки чому люди “поступово орієнтуються на те, що є і місто, де живуть іншим, відмінним від сільського, життям, і він, будучи для села навколишнім світом, змінює його [життя] можливості” [Луман, 2006: с. 10]. Справді, схема “частина — ціле” зручна для аналізу територіально-адміністративного або регіонального поділу суспільства як єдиної суверенної цілісності (країни-держави). Разом із тим згідно з першим правилом кваліметрії не можна порівнювати те, що не має спільного вимірника, наприклад тонни і кілометри. Друге правило — уже філософське — забороняє зважати на несуттєві розходження. Ще Гегель зауважив, що людина відрізняється від тварин м’якою мочкою вуха, але це несуттєва відмінність, і вибудовувати на ній дефініцію настільки ж безглуздо, як назвати людину “двоногим без пір’я”. Однак Луман цілком ігнорує при цьому момент подібності, що може обернутися релятивізмом. Місто і село не є рядопокладеними, і кожне із них є навколишнім середовищем для іншого. В історії цивілізації тривалий час саме село оточувало місто, а не навпаки (хоча це не має принципового значення). Головне, що завдяки власним розрізненням села містом і міста селом суспільство розвивається як “система в самій собі” до певної міри, примножується через дедалі нові внутрішні відмінності [Луман, 2006: с. 10].

Безумовно, аналіз суспільства як співвідношення частини і цілого неадекватний, він відроджує досистемні уявлення про ціле як арифметичну суму частин, як про аддитивну множину. Утім, найважливішою характеристикою системи є те, що вона як ціле є чимось більшим, ніж сума її частин, тобто являє собою неаддитивну множину. До того ж інтуїтивно відчувається, що місто і село, політика і економіка та інші внутрішні поділи суспільства не зводяться до його частин. Але якщо так, то як вони утворюються і яким є їхній категоріальний статус? Тут, на мій погляд, Луман підійшов до поняття “сфера суспільства”, але не застосував його саме тому, що, як то кажуть, не було прецеденту.

* * *

Як зазначалося вище, спроби категоризації терміна “сфера суспільства” робили й у радянській філософії та соціології, але, на жаль, їх не було доведено до логічного завершення. Тут буде запропоноване таке визначення цього поняття: *сфера суспільства являє собою кластер інститутів з наявними в них матеріальними і кадровими ресурсами, інфраструктурою, комунікаціями, органами управління тощо, об’єднані на засадах функціонального призначення та єдиного принципу зв’язку елементів у певну якісну цілісність, відмінну від інших суспільних форм об’єднання, але таку, що взаємодіє з ними в процесах системного відтворення соціального суспільства (країни-держави)*. Під соціальною сферою я розумію сукупність сфер безпосереднього життєзабезпечення населення, що утворюються з низових ланок, ресурси яких організовані відповідно до заданого профілю, і включають такі інституціоналізовані сфери, як освіта, охорона здоров’я, культура, житлово-комунальне господарство, санаторно-курортний комплекс, туризм (без експортної частини), фізична культура і спорт (без професійного спорту), пенсійне забезпечення, соціальна робота, захист уразливих категорій тощо.

Інститут є вихідною і фундаментальною структурою суспільства — від перших кроків соціогенези (рід, сім’я, традиції, ритуали тощо) до наших днів. Він формує нормативно-ціннісну модель поведінки і відносин, спершу шляхом селекції і кумуляції життєвого досвіду, повсякденних практик, пізніше — виходячи з потреб соціуму, що розвиваються; здійснює мобілізацію сил і ресурсів, регуляцію і контроль, вносить необхідні коригування, використовуючи різноманітні релевантні стимули, а також позитивні і негативні санкції. За всього розмаїття інститутів (як і варіантів їх сприйняття та оцінок індивідами), у них зберігається головне, а саме те, що інститути — кожен за своїм призначенням — упорядковують життя, запобігають хаосу і дезорганізації. Кожен інститут має представляти і захищати інтереси тих, кого він об’єднує, але водночас піднімати ці приватні групові інтереси на системний рівень, узгоджувати їх із суспільними цілями. Якщо останнього немає, тоді не виключена деінституціоналізація тих чи інших спільнот, як це й буває в мафіозних кланах, терористичних бандах, кримінальних угрупованнях тощо.

Джерела

- Арчер М. Реализм и морфогенез // Социологический журнал. — 1994. — № 4.
- Бергер П.Л. Общество в человеке // Социологический журнал. — 1995. — № 2.
- Булгаков С.Н. Философия хозяйства. — М., 2008.
- Бхаскар Р. Общество Социо-Логос // Общество и сферы смысла. — 1991. — Вып. 1. — С. 219–241.
- Гегель Г.В.Ф. Философия истории // Сочинения. — М., 1935. — Т. 8.
- История теоретической социологии : В 4-х т. — М., 1998. — Т. 3.
- Комплексный план экономического и социального развития города Минска на 1976–1980-е годы / Под ред. С.М.Лукашевича, С.С.Лагуты, А.Е.Железко. — Минск, 1978.
- Леонтьев А.Н. Проблемы развития психики. — М., 1981.
- Луман Н. Дифференциация. — М., 2006.
- Маркс К., Энгельс Ф. Сочинения. — М., 1959. — Т. 13.
- Марксистско-ленинская теория исторического процесса : В 2-х т. — М., 1983. — Т. 2.
- Моисеев Н.Н. Экология, нравственность и политика // Вопросы философии. — 1989. — №5.
- Никитенко П.Г. Ноосферное экономическое мышление и ноосферная экономика: теория и методология. — Минск, 2008.
- Парсонс Т. О социальных системах. — М., 2002.
- Писаренко Д. Человек уже не тот // Аргументы и факты. — 2013. — 4 сентября.
- Социальная политика : Учебник / Под ред. Н.А.Волгина. — М., 2002.
- Уэли Д.С. Функционализм и теория систем // Новые направления в социологической теории. — М., 1978.
- Федоров Н.Ф. Собрание сочинений : В 4-х т. — М., 1997. — Т. 3.
- Хайек Ф. А. Пагубная самонадеянность. — М., 1992.
- Шарден Т. де. Феномен человека. — М., 1987.